

Wstęp

Tom *Ewangelicyzm reformowany w Pierwszej Rzeczypospolitej. Dialog z Europą i wybory aksjologiczne w świetle literatury i piśmiennictwa XVI–XVII wieku* stanowi część wielkiego projektu badawczego „Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości”, którego celem jest syntetyczne ukazanie kultury dawnej Polski w relacjach z kulturą europejską z perspektywy aksjologicznej, na rozmaitych obszarach interakcji: polityczno-prawnym, społecznym, literackim i teologicznym. W tak pomyślanym przedsięwzięciu badawczym swoje miejsce znalazła refleksja nad rolą protestantów (ewangelików augsburskich, ewangelików reformowanych i braci polskich) w kulturze Pierwszej Rzeczypospolitej. Bez wątplenia przedstawiciele konfesji ewangelicko-reformowanej, której początki w Polsce sięgają 1550 (pierwsze nabożeństwo według rytu genewskiego) i 1554 r. (pierwszy synod ewangelików reformowanych) mają spośród protestantów największe zasługi na tym polu. Wprowadzenie do niniejszego tomu warto poprzedzić namysłem nad terminologią określającą wyznanie, którego zwolennicy są bohaterami zgromadzonych tu artykułów.

W badaniach polskich historyków reformacji i literaturoznawców od XIX w. używane są określenia: „kalwinizm”, „ewangelicyzm reformowany”, „wyznanie helweckie”, a jego wyznawcy nazywani są – „kalwinistami”, „ewangelikami reformowanymi” i (już znacznie rzadziej) „kalwinami”. Termin „kalwinizm” pojawił się po raz pierwszy w 1552 r., jego twórcą był luterński pastor Joachim Westphal – przeciwnik reformatora z Genewy, który dyskredytował jego poglądy na temat sakramentu Wieczerzy. Jan Kalwin uznał to określenie za ob-

rażliwe: „Nie znajdują oni [przeciwnicy – D.Ch.] większej w odniesieniu do nas zniewagi [...] niżli słowo «kalwinizm»”¹. W ślad za taką interpretacją terminu poszli wyznawcy konfesji, którą zapoczątkował Genewczyk. Istotne bowiem, że doktryna Kościoła ewangelicko-reformowanego nie jest wyłącznie owocem refleksji i przeświadczeń Kalwina. Jej kształt ewoluował do uchwał synodu w Dordrechcie (1619) i później, wraz z rozwojem scholastyki uprawianej przez teologów tego wyznania („reformed scholasticism”)². *Institutio christianae religionis* ani inne dzieła Kalwina nie mają statusu ksiąg wyznaniowych (symbolicznych) Kościoła ewangelicko-reformowanego, taką wagę ma w Rzeczypospolitej *Konfesja sandomierska* (1570) i *Katechizm heidelberski* (1563, przetłumaczony już w 1564 r. przez Andrzeja Prażmowskiego)³.

Problemów z terminologią nie rozwiązali polscy członkowie Kościoła ewangelicko-reformowanego, którzy w XVI i XVII w. określali się jako „ewangelicy”, wyznawcy „ewangelickiej wiary”, rzadziej – „konfesji helweckiej”, nigdy zaś jako „kalwiniści” (w języku polskim pierwsze użycie terminu „kalwinizm” znajdujemy w wymierzonych przeciw nim kazaniom Fabiana Birkowskiego w 1632)⁴. Określenie „ewangelik”, aczkolwiek uzasadnione w świetle koncyliacyjnej *Konfesji sandomierskiej*, odwołujące się do poczucia wspólnoty protestantów, jest dla współczesnego czytelnika mylące, gdyż może oznaczać wyznawcę konfesji, którą stworzył Marcin Luter. O ile jednak określanie ewangelików augsburskich mianem luteranów jest bezdyskusyjne – Luter miał bezpośredni wpływ na kształt konfesji – o tyle nazywanie wiernych Kościoła ewangelicko-reformowanego kalwinistami nie jest

¹ J. Calvin, *Leçons ou commentaires et expositions [...] tant sur les Révélationes que sur les Lamentations du prophète Jérémie*, Lyon 1565. Cyt. za: B. Cottret, *Kalwin*, przeł. M. Milewska, PIW: Warszawa 2000, s. 251.

² Zob. R. Muller, *After Calvin. Studies in the Development of a Theological Tradition*, Oxford University Press: Oxford – New York 2003, s. 63–102. Zjawisko to jest opisywane w literaturze anglojęzycznej jako *Calvin versus Calvinists*.

³ W Europie od XVII w. za księgi symboliczne wyznania ewangelicko-reformowanego są uznawane Trzy Formy Jedności: *Konfesja belgijska*, *Katechizm heidelberski* i wspomniane wcześniej *Kanony z Dordrechtu* (*Cannons of Dort*).

⁴ Zob. I. Winiarska-Górska, *Słownictwo religijne polskiego kalwinizmu od XVI do XVIII wieku*, Semp: Warszawa 2004, s. 210–214.

precyzyjne⁵. Alister McGrath problem terminologii proponuje rozwiązać następująco:

Termin „kalwinizm” jest więc potencjalnie mylący, gdyż sugeruje ruch dotyczący przede wszystkim przyswojenia intelektualnego dziedzictwa Kalwina. Da się jednak wykazać, że teologowie z historycznego punktu widzenia określane jako „kalwińscy” w swoich poglądach pozwalali sobie na swobodne czerpanie z teologicznych i metodologicznych źródeł innych niż pisma Kalwina. Kalwin mógł pozostawać najważniejszą z gwiazd na firmamencie kalwinizmu, jednak byli też inni, modyfikujący jego myśl i metodę własną myślą i metodą. Z tej przyczyny ponad termin „kalwiński” należy być może przedłożyć termin „reformowany”, niezawierający sugestii żadnej w y ł ą c z n e j zależności od Kalwina⁶.

Terminy „reformowany”, „Kościół reformowany” i pochodne, obecne w literaturze anglosaskiej (*reformed*) i romańskiej (*réformée*), przyjęły się wśród współczesnych polskich teologów, aczkolwiek przez większość historyków i literaturoznawców są rzadko używane. Wydaje się, że przyczyną ograniczonego posługiwania się nimi jest pewna językowa niezręczność: w polszczyźnie nazwa ta domaga się dookreślenia (oficjalna nazwa brzmi tak właśnie: „Kościół reformowany według Słowa Bożego”)⁷. Ponadto stałe użycie form „ewangelik reformowany”, „ewangelicyzm reformowany” powodować może dysonans stylistyczny. Dlatego w tomie tym przyjęto zasadę, by synonimicznie wobec tych terminów używać określeń „kalwinista”, „kalwinizm”. Przemawia za tym również dotychczasowa polska tradycja naukowa: termin ten, używany *sine ira* i ze świadomością konwencji językowej jest stosowany przez znakomitych badaczy dziejów reformacji w Rzeczypospolitej, na przykład Marka Wajsbluma czy Janusza Tazbira. Wyłącznie takie intencje wymiennego używania formacji językowych „ewangelik re-

⁵ W artykule zamieszczonym w tym tomie R.M. Leszczyński snuje paralełę: określanie ewangelików reformowanych mianem kalwinistów jest tyleż zasadne, co nazywanie katolików tomistami.

⁶ A. McGrath, *Jan Kalwin. Studium kształtowania kultury Zachodu*, przeł. J. Wolak, przedm. W. Kriegseisen, Semper: Warszawa 2009, s. 294.

⁷ Zob. J. Burkhardt, *Stulecie reformacji w Niemczech (1517–1617). Między rewolucją medialną a przełomem instytucjonalnym*, przeł. J. Górny, Wiedza Powszechna: Warszawa 2009, s. 209–234.

formowany”/„kalwinista”, „ewangelicyzm reformowany”/„kalwinizm” przyświecają również autorom tego zbioru studiów.

Koncepcję tomu implikuje zamiar ukazania specyfiki dialogu ewangelików reformowanych – obywateli Rzeczypospolitej – z europejskimi prądami religijnymi, literackimi, społecznymi i politycznymi. Celem badań jest ponadto wyznaczenie kręgu wartości wspólnych kalwinistom w Rzeczypospolitej i poza jej granicami oraz wartości odmiennych, charakterystycznych dla wspólnot działających w państwie polsko-litewskim. Upatrujemy ich na obszarach ideowych *christianitas* i *humanitas*, a także w praktyce życia religijnego, kulturalnego i społecznego. Materiałem źródłowym badań jest piśmiennictwo i literatura kalwinistów XVI–XVII w. lub autorów, którzy odwoływali się do idei ewangelicyzmu reformowanego. Analizowano epistolografię, katechizmy, kancjonały, pieśni, psalmy, oracje, postylle czy traktaty parenetyczne i filozoficzne. Badania zostały skupione w dwu blokach problemowych.

W części pierwszej: „Ewangelicyzm reformowany w Pierwszej Rzeczypospolitej. Geneza, doktryna, uwarunkowania społeczne” ukazano początki przeszczepiania kalwinizmu na grunt państwa polsko-litewskiego. Zanalizowana korespondencja Jana Kalwina z przedstawicielami elity politycznej przedstawia wagę, jaką reformator przykładał do rozwoju konfesji na terenie Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego, oraz dowodzi, że sceptyczne reakcje jego respondentów na płynącą z Genewy propagandę nowej konfesji były motywowane racjami politycznymi. Analiza trzech katechizmów z XVI w. ujawniła proces samoidentyfikacji ewangelików reformowanych, tendencję zmierzającą do uzgodnienia doktryny lokalnego Kościoła z *Katechizmem heidelberskim*, stanowiącym w Europie Zachodniej księgę symboliczną ewangelików reformowanych. Inny, swoisty dla polskiego kalwinizmu wektor oddziaływania stanowiły kontakty z braćmi czeskimi w XVI w.; okazuje się, że epizodyczna wówczas współpraca małopolskich zwolenników reformacji helweckiej z Jednotą czeską zaowocowała trwałymi, kompromisowymi teologicznie rozwiązaniami doktrynalnymi w *Konfesji sandomierskiej*. Ukierunkowana na zachód Europy (Francja, księstwa Rzeszy, Anglia) aktywność polskiego ewangelicyzmu reformowanego została przedstawiona na przykładzie działalności

kulturalnej najbardziej prominentnego w Rzeczypospolitej rodu – Radziwiłłów birżańskich (od inicjatyw Mikołaja Radziwiłła Czarnego po aktywność Bogusława Radziwiłła).

Drugi blok studiów: „Literatura i piśmiennictwo w kręgu wartości ewangelików reformowanych” obejmuje wyniki badań nad literaturą piękną, użytkową, naukową oraz nad biografią i twórczością Jana Kochanowskiego. Celem analiz było uchwycenie transformacji zachodnioeuropejskich tekstów i idei kalwińskich w piśmiennictwie dawnej Rzeczypospolitej, ukazanie sposobów ich funkcjonowania w sferze życia prywatnego i publicznego, religijnego i świeckiego.

Szczególny profil aksjologiczny miały staropolskie ewangelickie katechizmy i kancjonały, które służyły jako książki formacyjne, odgrywające (np. dzięki zamieszczonym w nich modlitwom) ważną rolę w procesie kształtowania determinowanej wyznaniowo postawy etycznej, między innymi w kręgu domowym, w szkole. Podobną funkcję pełniły pieśni kancjonałowe (np. Mikołaja Reja, Jakuba Lubelczyka, Cypriana Bazylika, Zofii Oleśnickiej), których autorzy, twórczo wykorzystując wzory czeskie czy niemieckie, przekazywali czytelnikom nakazy etyki, fundowane na ewangelicko-reformowanej soteriologii i antropologii. Inspiracje płynące z hugenockiego *Psałterza genewskiego* (niekiedy za pośrednictwem niemieckim np. Ambrożego Lobwassera) zaowocowały zaś polskimi adaptacjami psalmów, w których doceniano godność władzy, ale też wartość różnych powołań, na przykład do życia w rodzinie, do pracy.

Trzy studia poświęcono aktywności postaci ważnych dla nakreślenia mapy stosunków wyznaniowych w kulturze staropolskiej: Janowi Kochanowskiemu, Bartłomiejowi Keckermannowi i Danielowi Kałajowi. Analiza meandrów życia Jana z Czarnolasu oraz jego poglądów wyrażonych w utworach o tematyce religijnej dowodzi, że poeta nie był zainteresowany projektami chrześcijaństwa kształtowanymi na poszczególnych obszarach wyznaniowych, a w swej twórczości wyrażał przede wszystkim idee humanizmu chrześcijańskiego. Granice sporów – tu: scholastycznych – przekraczał także gdańszczanin Keckermann, twórca wczesnonowożytnego encyklopedyzmu (koncepcji *systema systematum*), który w interpretacji Arystotelesa eklektycznie łączył dokonania Filipa Melanchtona, Piotra Ramusa i Jakuba Zaba-

relli. Ważny nurt myśli teologicznej wyznacza irenizm ewangelików reformowanych XVI i XVII w.; postulatory ireniczne prezentowane między innymi przez Barłomieja Bythnera i Daniela Kałaja nie miały charakteru tolerancyjnego (w rozumieniu oświeceniowym) ani ekuumenicznego (w rozumieniu dzisiejszym), lecz nawoływały do szacunku budowanego na uczestnictwie w duchowo rozumianym Kościele powszechnym.

Badania dotyczące polskiej literatury i piśmiennictwa w XVII w. ukazują ciągłość i zmianę w sposobach proklamowania wartości znamiennych dla etosu kalwińskiego. Analiza tekstów zarówno o charakterze doktrynalnym, jak i dydaktyczno-użytkowym dowodzi, że praktyka życia ewangelików reformowanych opierała się na koncepcji powołania, na wyraźnej aktualizacji dyrektyw biblijnych, ujmowanych w duchu jurydycznym i deontologicznym. Badanie zbiorów poetyckich z XVII w. (w tym polskiej parafrazy emblematów Georgette de Montenay) dowiodło istnienia trzech strategii wypowiedzania uczuć i postaw religijnych wśród ewangelików reformowanych: uniwersalnej (ponadwyznaniowej), konfesyjnej, lecz nie ujawnianej wprost (gdzie kontekst dopowiada sensy) oraz otwartej, katechetycznej.

Tom *Ewangelicyzm reformowany w Pierwszej Rzeczypospolitej. Dialog z Europą i wybory aksjologiczne w świetle literatury i piśmiennictwa XVI–XVII wieku* kontynuuje studia prowadzone od początku XX w., lecz dzięki oryginalnemu profilowi otwiera się na nowe obszary badawcze. Łączy teologów, historyków i literaturoznawców z różnych ośrodków we wspólnym przedsięwzięciu naukowym zmierzającym do zrekonstruowania dróg dialogu ewangelików reformowanych z elitami intelektualnymi Europy i ukazania konstytuanta etosu kalwińskiego na tle porównawczym.

* * *

Wstępne wersje zamieszczonych w tym tomie studiów zostały zaprezentowane podczas panelu, który odbył się 17 marca 2014 r. w Lublinie. Stanowiły one wówczas i później przedmiot dyskusji uczestników projektu. Bardzo ważny jej składnik tworzyły wypowiedzi obecnych podczas panelu prof. prof. Pauliny Buchwald-Pelcovej, Mirosławy Hanusiewicz-Lavallee, Elwiry Buszewicz, Justyny Dąbrowskiej-Kujko, Marka Prejsa. Osobne podziękowania kieruję pod

adresem prof. Radosława Grześkowiaka za recenzencką wnikliwość, cenne dopowiedzenia i uwagi. Szczególną wdzięczność winien jestem pomysłodawczyni i nieustrudzonej promotorce całego projektu, prof. Alinie Nowickiej-Jeżowej, której uwaga towarzyszyła tomowi od fazy koncepcyjnej aż po ostateczną redakcję. Chciałbym również serdecznie podziękować wszystkim członkom Zespołu, których indywidualne dokonania wzbogaciły ten tom. Mam nadzieję, że ze względu na interdyscyplinarność, ukierunkowanie na hermeneutykę wartości i uwzględnienie nowych źródeł, zwłaszcza tych, dotyczących dialogu ewangelików reformowanych z Europą, niniejszy zbiór studiów przyniesie trwałe wartości naukowe.